

Identity Dimension and indicators of Architecture and Urban Planning of Tabriz School (Case Study: Tabriz Historic Bazaar)

ARTICLE INFO

Article Type
Original Research

Author
Asghar Molaei*

How to cite this article

Molaei A. Identity Dimension and indicators of Architecture and Urban Planning of Tabriz School (Case Study: Tabriz Historic Bazaar). *Urban Design Discourse*. 2024; 5(4): 1-17

Doi:

doi.org/10.48311/UDD.5.3.1

*Associate Professor of Urbanism, Faculty Member of Tabriz Islamic Art University, Iran.

* Correspondence

Address: Department of Geography and Urban Planning, Tabriz Branch, Islamic Azad University, Tabriz, Iran
Email: a.molaei.tabriziau.ac.ir

Article History

Received: January 22, 2023
Accepted: May 31, 2024
Published: December 5, 2024

ABSTRACT

Aim: The purpose of this article is to extract the components and indicators of Tabriz school of architecture and urban planning with an emphasis on the historical market of Tabriz.

Methods: This research was carried out with the research method of text content analysis and field survey and methods of library and documentary search, observation and photography.

Findings: The school of Tabriz can be found in the ancient history of Tabriz, various arts, historical buildings and spaces, nature and gardens of Tabriz, authentic neighborhoods and passages, the market and its ancient social and cultural aspects, its authentic goods and foods. This city, which is the birthplace of artists, merchants, scholars and politicians, and many tangible and intangible events and works, the sum of which can express an original school in architecture, urban planning and painting. Tabriz market is one of the pillars of the identity of this city, which is a collection of rows and timchehs and palaces with valuable urban architecture and design representing the economic, social, and native architecture foundations. This complex has a stable economic life due to being on the international silk trade route, a special social and cultural cohesion that is considered a social capital, and the secrets of urban planning and design that can be relearned for the current state of cities.

Conclusion: Unlike the markets of Tehran, Isfahan, Kashan, which have a linear structure with fewer branches, the market of Tabriz is a network consisting of rows and nodes in the form of teams, timcheh, sera, and mosque and with many branches. It continues to exist as an efficient system in economic, social, climatic dimensions and with a high diversity of activities and economy with a complex order. A deep understanding of the identity-building aspects of Tabriz market in different cultural, economic, social, functional, physical, natural and landscape dimensions can help to protect it in the current and future situation.

Keywords: Tabriz school, Tabriz market, Tabriz identity, native architecture and urban planning.

CITATION LINKS

- [1] Safamanesh, K. (2000). Sharh va tafsir kharitate shahr-e Tabriz dar hal-e enqelab be tarikh-e Ramadan 1326 Q. (September 1908). *Asar*, 2] .32-31] Pakzad, J. (2011). *Tarikh-e shahr va shahrneshini dar Iran az aghaz ta doran-e Qajar*. Armaneshahr Publications. [3] Behnam, I. (1969). *Maktab-e dovvom honar-e naghashi-ye Iran dar Tabriz*. Honar va Mardom, 4] .13-10 ,88] Mashkoor, M. J. (1970). *Nazari be tarikh-e Azerbaijan va asar-e bastani va jam'iyat-shenasi-ye an*. National Heritage Society Publications. [5] Clavijo, R. (1965). *Safarnegar-e Clavijo (M. Rajabnia, Trans.)*. Tehran. [6] Sultan-zadeh, H. (2010). *Tabriz kheshti-e estavar dar memari-ye Iran*. Tehran: Office of Cultural Research Publications. [7] Esmaeili-Sangari, H., & Omrani, B. (2008). *Tarikh va memari-ye bazar-e Tabriz*. Tabriz: Setoudeh Publications. [8] *Daneshnameh-ye Jahane Islam*. (1993). Haref-e B, jazve-ye sevom. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance Printing and Publishing Organization. [9] Momeni, M. (2002). *Tabriz dar Daneshnameh-ye Jahane Islam (Vol. 6)*. Islamic Encyclopedia Foundation. [10] Khamaachi, B. (1996). *Bazar-e Tabriz dar gozar-e zaman: barresi-ye tarikhi, eqtesadi, siyasi, ejtemai bazar-e Tabriz*. [11] Motakef, F. (1994). *Rah ha-ye asli va fori-e Jadeh-ye Abrisham*. In *Majmou'e maqalat-e dovomin ejlas-e beynolmelali-ye Jadeh-ye Abrisham*. Tehran. [12] Momeni, M. (2001). *Tabriz, shahrestan va shahr dar ostan-e Azerbaijan Sharghi*. *Daneshnameh-ye Islam, Islamic Fiqh Encyclopedia Institute*, 7 13] .3222] *Joghrafiya-ye Niru-haye Mosallah*. (2001). *Dar farhange joghrafiyai shahrestan-e Tabriz*. Tehran: *Joghrafiya-ye Niru-haye Mosallah*, First Edition. [14] Sultan-zadeh, H. (2007). *Bazaar-haye Irani*. Tehran: Office of Cultural Studies Publications, Fourth Edition. [15] *Organization of Cultural Heritage of East Azerbaijan*. (2010). *Asnad-e sabbt-e jahani bazar-e Tabriz, baraye eraye be Sazeman-e beynolmelali-ye Yunesco (shakhe-ye farhangi Sazeman-e Melli)*. [16] *Iranian Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization, EXECUTIVE SUMMARY, TABRIZ, HISTORICAL BAZAAR COMPLEX, UNESCO, World Heritage Convention ,Nomination of Properties for Inclusion on ,The World Heritage List ,Tehran 2009* <http://www.encyclopaediaislamica.com/madkhal2>

مؤلفه‌ها و شاخص‌های هویتی معماری و شهرسازی مکتب تبریز (نمونه موردی بازار تاریخی تبریز)

اطلاعات مقاله:

چکیده

نوع مقاله: پژوهشی اصیل

نویسندگان:
اصغر مولائی^{۱*}

نحوه استناد به این مقاله:

مولائی، اصغر. مؤلفه‌ها و شاخص‌های هویتی معماری و شهرسازی مکتب تبریز (نمونه موردی بازار تاریخی تبریز). گفتمان طراحی شهری مروری بر ادبیات و نظریه‌های معاصر، ۵ (۴)، ۱-۱۷.

۱. دانشیار دانشکده معماری و شهرسازی، دکتری تخصصی شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران

* نویسنده مسئول:
دکتر اصغر مولائی

نشانی: دانشیار دانشکده معماری و شهرسازی، دکتری تخصصی شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران
ایمیل: a.molaei@tabriziau.ac.ir

تاریخ مقاله

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۱/۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۳/۱۱

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۹/۱۵

هدف: هدف این مقاله استخراج مؤلفه‌ها و شاخص‌های معماری و شهرسازی تبریز با تاکید بر بازار تاریخی تبریز است.

روش‌ها: این تحقیق با روش پژوهش تحلیل محتوای متن و پیمایش میدانی و شیوه‌های کتالعه کتابخان‌های و اسنادی، مشاهده و عکاسی انجام شده است.

یافته‌ها: مکتب تبریز را می‌توان در تاریخ کهن تبریز، هنرهای گوناگون، بناها و فضاهای تاریخی، طبیعت و باغات تبریز، محلات و گذرهای اصیل، بازار و جنبه‌های کهن و فرهنگی اجتماعی آن، کالاها و خوراکی‌های اصیل آن جستجو نمود. این شهر که در گذر زمان مهد هنرمندان، بازرگانان، عالمان و سیاستمداران و رویدادها و آثار ملموس و ناملموس بسیاری است که مجموع آن‌ها می‌تواند بیانگر مکتبی اصیل در معماری، شهرسازی و نگارگری باشد. بازار تبریز یکی از ارکان هویتی این شهر که مجموع‌های از راسته‌ها و تیمچه‌ها و سراهایی با معماری و طراحی شهری ارزشمند نمایانگر بنیان‌های اقتصادی، اجتماعی، معماری بومی می‌باشد. این مجموعه با برخورداری از حیات پایدار اقتصادی بدلیل قرار گرفتن بر سر راه بازرگانی بین‌المللی ابریشم، انسجام اجتماعی و فرهنگی ویژه‌ای که سرمایه اجتماعی محسوب می‌شود و رموز برنامه‌ریزی و طراحی شهری که قابل بازآموزی برای وضع موجود شهرهاست

نتیجه‌گیری: بازار تبریز برخلاف بازارهای تهران، اصفهان، کاشان که ساختاری خطی با انشعابات کمتر می‌باشند، به صورت شبکه‌های متشکل از راسته‌ها و گره‌ها در قالب تیم، تیمچه، سرا، مسجد و با انشعابات فراوان به عنوان یکی سیستم کارآمد در ابعاد اقتصادی، اجتماعی، اقلیمی و با تنوع بالای فعالیتی و اقتصادی با نظمی پیچیده به حیات خود ادامه می‌دهد. شناخت عمیق جنبه‌های هویت‌ساز بازار تبریز در ابعاد مختلف فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی، عملکردی، کالبدی، طبیعی و منظر می‌تواند به حفاظت آن در وضعیت کنونی و آتی کمک نماید.

واژه‌های کلیدی: مکتب تبریز، بازار تبریز، هویت تبریز، معماری و شهرسازی بومی.

۱. مقدمه

در دوره جهان‌شاه قراقویونلو، احداث مجموعه ساختمان‌های آموزشی-خدماتی-مذهبی مظفریه در شرق تبریز (از ساختمان‌های این مجموعه تنها مسجد کبود برجای مانده است) حائز اهمیت است. در زمان اوزون حسن آق‌قویونلو، احداث مجموعه نصیرییه شامل مسجد، مدرسه، بیمارستان و باغ زویه پیرامون میدان صاحب‌آباد و پل‌بازارهایی در ادامه بازار تبریز روی مهران‌رود (قوری‌چای) از مهمترین تحولات محسوب می‌شود [۱، ۲].

در عهد غازان خان تبریز به اوج شکوفایی و رونق خود رسید و به یکی از مهم‌ترین کانون‌های سیاسی-بازرگانی آن روزگار تبدیل شد که در این رابطه تحولات پس از حمله مغول به ایران تأثیر فراوانی داشته است. مرکزیت یافتن مراغه در زمان هلاکوخان و انتخاب تبریز به پایتختی ایلخانان، رشد مدنیت در اطراف دریایی سیاه، ارتباط بازرگانی میان شرق و غرب و تناسب آن تبریز که بر سر راه شرق به غرب بود اهمیت یافت. در دوره ایلخانی، ۵۹۲/ش ۱۲۱۳م، تبریز به معروفترین شهر اذربایجان تبدیل شده بود. شهری آباد با باروهای محکم و استوار از آجر و گچ که که پیرامون آن نهرهای بسیار جریان داشت و اطراف شهر را باغ‌ها و بستان‌ها پوشانده بود. آبادانی تبریز ایلخانیان را در برانگیختن تا این شهر را به پایتختی حکومت خود برگزینند [۳، ۴]. این انتخاب نقطه عطفی در تاریخ شهر تبریز بود. هرچند در زمان اباق‌خان نیز در ۶۵۱/ش ۱۲۷۲م زمین‌لرزه‌های رخ داد که در پی آن بسیاری از ساختمان‌ها ویران شد [۲].

تبریز از سوی شاه اسماعیل در ۸۷۹/ش ۱۵۰۰م برای چندمین بار به پایتختی اران انتخاب شد. در پی آن چندین بار مورد هجوم ترکان عثمانی قرار گرفت و هر بار آسیب‌هایی به آن وارد شد؛ به ویژه آن که تجارت شهر در پی این جنگ‌ها بسیار آسیب دید. این رخدادها نشان داد که در آن هنگام انتخاب تبریز به عنوان پایتخت سیاست عاقلان‌های نبوده است. جانشینان شاه اسماعیل که به این موضوع پی برده بودند. پایتخت را به قزوین و سپس در دوران شاه عباس به اصفهان منتقل کردند. تبریز در دوره صفویان شش دروازه داشت: اوجان، شروان، سردرود، شام، سراب و ری. شهر از محله‌های مختلفی تشکیل می‌شد به نام‌های دمشقیه، پل‌باغی، می‌خواران، زرگو (ویجویه)، دوه‌چی (شتربان)، دیکباشی، خیابان، امیرخیز، سرخاب و چهارمنار. در زمان شاه طهماسب و پس از وی نیز شهر تبریز دوباره دستخوش حمله عثمانی‌ها قرار گرفت و اشغال شد؛ تا اینکه شاه عباس در جنگی عثمانیان را شکست داد و تبریز تسلیم شاه عباس شد. از این گذشته زلزله‌های پرشماری در تبریز رخ داد. جنگ‌های پی‌درپی ایران و عثمانی در این دوره را می‌توان یکی از دلایل مهم نابودی ساختمان مهم شهر تبریز دانست. پس از تخریب بناهای عثمانی در تبریز به فرمان شاه

عباس اول در ۹۸۹/ش ۱۶۱۰م ساختمان‌های جدیدی به فرمان وی احداث گردید. در سال ۱۰۱۹/ش ۱۶۴۰م زمین‌لرزه سختی در تبریز روی داد که در پی آن بسیاری از خانه‌ها و ساختمان‌های همگانی ویران شد [۲].

۲. هدف، پرسش و روش پژوهش

شهر تبریز با توجه به پیشینه کهن آن، دارای جنبه‌های اصیل بسیاری در حوزه‌های مختلف از جمله معماری، شهرسازی، نگارگری و ... است که می‌تواند سازنده مکتب تبریز باشد. این شهر دارای تاریخ دیرینه، مکان‌های اصیل، محلات و فضاهای شهری کهن، کالاهای اصیل، آثار ملموس و ناملموس بسیار است که مطالعه و تبیین آن‌ها ضروری است. در حوزه معماری و شهرسازی، بازار تاریخی تبریز می‌تواند نماینده‌های شایسته برای مکتب تبریز باشد که دارای جنبه‌های مختلف فرهنگی، کالبدی، اقتصادی و ... هست. از این رو هدف این پژوهش استخراج مؤلفه‌ها و معیارهای مکتب تبریز در بازار تاریخی تبریز است که با روش پژوهش تحلیل محتوای متون، پیمایش میدانی و استدلال منطقی انجام می‌شود. در این راستا مهمترین پرسش‌های پژوهش عبارتند از مکتب تبریز در حوزه معماری و شهرسازی دارای چه مؤلفه‌ها و شاخص‌هایی است؟ شاخص‌های هویت ساز بازار تاریخی تبریز به عنوان نماینده مکتب تبریز کدامند؟

۱-۲. شهر تبریز و مفوله‌های مکتب تبریز

۱-۱-۲. تبریز در سفرنامه‌های سیاحان و جهانگردان

شهر تبریز در دوره‌های مختلف بعد از اسلام بویژه دوره‌های ایلخانی و قراقویونلو و نیز دوره قاجار مورد توجه سیاحان و جهانگردان بوده است. از جمله در دوره قاجار که ولیعهدنشین بوده است، جهانگردان بسیاری از این شهر بازدید نموده و در آثار خویش از آن نام بردند که به شرح جدول زیر قابل ملاحظه است:

به گفته کلاویخو در سده نهم شمسی/پانزدهم میلادی باروی شهر غیرمستحکم و غیرقابل تعمیر بوده و اما درون شهر خانه‌ها و مسجدهای بسیاری برپا بودند و در خیابان‌های آن نهرهای عالی می‌گذشت که همه آن‌ها در زمان وی خشک و بی‌آب شده بودند. خیابان‌های پهن و میدان‌هایی گسترده در سراسر شهر تبریز وجود دارد که به دور میدان‌ها ساختمان‌های بزرگی وجود داشته که در آن‌ها به میدان باز می‌شده است. در خیابان‌ها و میدان‌های شهر همه گونه کالا، مانند پارچه‌های ابریشم، پنبه، تافته و جواهرات به فروش می‌رفته و در پیرامون میدان‌های همگانی کاروانسراهایی با دکان‌ها و دفترهایی وجود داشته است [۵، ۲]. تاورنیه که در زمان شاه صفی از تبریز دیدن می‌کند، این شهر را شهری آجری، دارای ساختمان‌های دو طبقه با بام‌های مسطح توصیف می‌کند. وی همچنین از وجود بازار و تیمچه‌ها و سراهای آن توصیف می‌کند.

جدول ۱ تاریخ تحولات و وقایع مهم شهر تبریز در دوره‌های زمانی مختلف

دوره / سلسله	تحولات و وقایع مهم سیاسی، کالبدی و
از آغاز تا حمله مغول	• وقوع زلزله‌های متعدد (۲۴۴ق- ۱۸۱ق- ۲۴۹ق- ۳۳۴ق- ۴۳۴ق)- ویرانی شهر و هلاکی ساکنان بسیار • توصیف شهری آباد، فاخر، پرمیوه، ارزان در سفرنامه‌ها و کتب تاریخ • آرامش و توسعه شهر در دوره سلجوقی
از حمله مغول تا دوره قراویونلوها	• حفظ شهر از قتل و غارت مغولان با تدبیر حاکم وقت • پایتختی تبریز (۶۶۳-۶۸۰ق) در زمان آباقخان • زلزله ۶۷۱ق- توسعه و رونق شهر از لحاظ تجاری و کالبدی بویژه در زمان غازان خان- احداث باروی جدید شهر • توجه ویژه به زیرساخت‌های شهری و آسایش مردم • احداث ربع رشیدی و شنب غازان • حمله تیمور و تصرف شهر و پایتختی آن- ادامه رونق و توسعه شهر
از دوره قراویونلوها تا دوره صفویه	• ادامه توسعه و رونق بازرگانی و کالبدی شهر در زمان جهانشاه قراویونلو و اوزون حسن • توصیف آبادانی و سرسبزی شهر و رونق آن • احداث بناهای عمومی جدید و بازسازی بناهای آسیب دیده؛ مسجد کبود
از دوره صفویه تا اواخر دوره قاجاریه	• پادشاهی شاه اسماعیل صفوی - تصرف تبریز توسط عثمانی‌ها- • انتقال پایتختی صفوی در زمان شاه طهماسب- ادامه حمله عثمانی‌ها به تبریز در طول دوره صفویه-رونق تجاری و بازرگانی شهر- توسعه کالبدی شهر در دوره صفویه • زلزله در سال ۱۰۱۹ش- زلزله در دوره نادرشاه- رکود و رونق ضعیف شهر در دوره افشاریه • زلزله در دوره زندیه ۱۱۵۹ش و ویرانی شهر- بازسازی شهر در دوره زندیه • ولیعهدنشینی شهر تبریز در دوره قاجار بعد از مشروطه(تبریز دروازه اروپا)

شکل ۱ دیاگرام توصیفی و تحلیلی روند توسعه شهر تبریز در دوره‌های مختلف زمانی

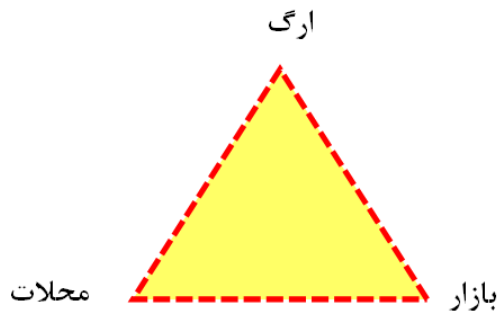
در زمینه تجارت خارجی به شکلی فعال کار می‌کنند. او به یک تجارتخانه سوئسی به نام شرکت "هان هاردت" که در تبریز به فعالیت‌های اقتصادی می‌پرداخت نیز اشاره کرده است. کالاهای فرانسوی و آلمانی و نیز کالاهای انگلیسی از طریق این شهر به سایر شهرهای کشور و همچنین به آسیای مرکزی ارسال می‌شد.

اعتمادالسلطنه درباره بازار تبریز اظهار داشته است که سقف بسیاری از قسمت‌های بازار که تیرپوش بود به حکم نواب‌والا شاهزاده مویدالدوله طاقپوش شد. وی تعداد کاروانسراها و تیمچه‌ها را چهل و پنج باب دانسته و گفته که در بازار نزدیک

جکسن از سیاحانی که در دوره قاجار از تبریز دیدن کرده است، چنین می‌گوید: بازار سقف دارد و هر قسمت آن بوسیله معبر باریک درازی از قسمت دیگرش جدا می‌شود و در دو طرف آن دکان‌ها و شاه‌نشین‌ها ساخت‌هاند ... خریداران داخل دکان‌ها نمی‌شوند بلکه در حین عبور از معبر تنگ و باریک بازار با فروشندگان به معامله کردن می‌پردازند [۶].

هینریش بروگش نیز به موقعیت اقتصادی تبریز اشاره کرده و گفته است که تبریز به سبب نزدیکی به مرز روسیه و ترکیه اهمیت تجاری یافته است. وی اشاره کرده است که بازرگانان ایرانی نیز

جنوب رودخانه "میدان چای" محله "چهارمنار" نامیده می‌شد. ساختار تبریز کهن شامل بازار تاریخی، ارگ و محلات تاریخی است، علاوه بر بازار و محلات شهری تبریز نیز با برخورداری از مرکز محله، گذرهای اصیل، مساجد و خانه‌های تاریخی و پیشینه کهن، وجه دیگری از مکتب شهرسازی تبریز را عرضه می‌نماید. به عبارتی دیگر ساختار شهر تبریز متشکل از سه بخش ارگ، بازار و محله‌های پیرامون است.

شکل ۲ عناصر ساختاری شهر تبریز

به پنج هزار دکان وجود داشته و در گذرهای محله‌ها و در کنار دروازه‌ها نیز هزاروپانصد باب دکان وجود داشته است [۶].

کاروانسراهای عالی و سرپوشیده خبر می‌دهد [۷]. همچنین اولیاء چلبی، سیاح ترک، در سفرنامه خود معروف به سیاحت‌نامه، در زمان شاه عباس دوم در سال ۱۰۲۶ ش/ ۱۶۴۷م در تبریز بوده، شهر تبریز را با بارویی محصور و سیصد برج نگهبانی و شش دروازه تعریف می‌نماید. به نقل از وی شهر تبریز دارای شش چشمه بزرگ از کوه سهند و نه رشته قنات بزرگ و هفت هزار حلقه چاه بوده است. شهر نظم هندسی نداشته و در شرق تبریز قلعه عظیم ویرانی به نام قلعه "رشیدیه" وجود داشته است [۸]. شهر بسیار گسترده است و احتمالاً از این بابت بر تهران برتری دارد. بازارهای آن بسیار زیبا و بزرگتر از بازارهای تهران است. تبریز، صرف نظر از معاملات مالی و وسیله پرداخت - که از این جهت تهران بر آن تفوق دارد - مرکز واقعی بازرگانی ایران است. با اینکه در منتهی الیه شمال غربی کشور قرار گرفته است، تقریباً در سراسر ایران نفوذ دارد [۹].

۲-۱-۲ شهر تبریز

مرکز شهر تبریز شامل دیاون خانه، مسجد جامع، بازار و محله‌های پیرامون آن‌ها بودند که داخل باروی شهر قرار داشت‌هاند در

جدول ۲ توصیفات سیاحان و جهانگردان از شهر تبریز با تاکید بر توصیفات معماری و طراحی شهری

جهانگرد	تاریخ سفر / دوره	نکات مهم در سفرنامه
کلاویخو	دوره آق قویونلوها، سده نهم شمسی/پانزدهم میلادی	باروی شهر غیرمستحکم و غیرقابل تعمیر - رون شهر خانه‌ها و مسجدهای بسیاری برپا بودند - خیابان‌های پهن و میدان‌هایی گسترده - که به دور میدان‌ها ساختمان‌های بزرگی وجود داشته - تنوع کالاها در میدان
تاورنیه	دوره صفوی/شاه صفی	شهری آجری، دارای ساختمان‌های دو طبقه با بام‌های مسطح
جکسن	دوره قاجار	توصیف کالبد بازار(راسته‌ها، حجره‌ها و خرید و فروش)
هینریش بروگش	دوره قاجار	موقعیت اقتصادی تبریز بدلیل هم‌مرز بودن با روسیه و ترکیه - ارتباط تجاری با اروپا
اعتمادالسلطنه	دوره قاجار	توصیف کالبد بازار - تعداد کاروانسراها و تیمچه‌ها را چهل و پنج باب - در گذرهای محله‌ها و در کنار دروازه‌ها نیز هزاروپانصد باب دکان - توصیف راسته‌های اصلی و فرعی بازار
شاردن	دوره صفوی	توصیف عظمت تبریز در ایران - بازارهایش از سایر بلاد آبادتر و سقف‌های آن بلندتر است - تجارت با اورپا - جمعیت شهر را ششصد هزار نفر
اولیاء چلبی	دوره شاه عباس دوم، سال ۱۰۲۶ ش/ ۱۶۴۷م	کاروانسراهای عالی و سرپوشیده - بارویی محصور و سیصد برج نگهبانی و شش دروازه - شش چشمه بزرگ از کوه سهند و نه رشته قنات بزرگ و هفت هزار حلقه چاه - شهر نظم هندسی نداشته و در شرق تبریز قلعه عظیم ویرانی به نام قلعه "رشیدیه" وجود داشته است
هوتم شیندلر	۱۳۲۸	برتری تبریز بر تهران - بازارهای زیباتر و بزرگتر - مرکز بازرگانی ایران

۳-۱-۲ مؤلفه‌های مکتب تبریز در حوزه معماری و شهرسازی

شهر تبریز از جنبه‌ها و مصادیق اصیل بسیاری برخوردار است که می‌تواند سازنده مکتب تبریز باشد. مکتب تبریز در معماری و شهرسازی این شهر را می‌توان در بازار تاریخی، خانه‌های تاریخی، طبیعت و باغات، محلات اصیل و فضاها شهری آن، مساجد تاریخی و عمارت‌های تاریخی و همچنین آثار هنری و ادبی این شهر جستجو نمود. اغلب این مصادیق ملموس و ناملموس، بویژه در حوزه معماری و شهرسازی دارای جنبه‌های فرهنگی، اجتماعی، فضایی و کالبدی، زیست محیطی، عملکردی، و منظر می‌باشد که در تبیین شاخص‌های مکتب تبریز مؤثر است.

بازار تاریخی تبریز می‌تواند نماینده‌های شایسته برای مکتب تبریز در حوزه معماری و شهرسازی و حتی فرهنگ و اقتصاد و اجتماع باشد چرا که این مجموعه با برخورداری از تاریخ کهن، مساجد متعدد، راسته‌ها و تیمچه‌ها و سراها و حجره‌های بسیار، کالاهای اصیل و تجارت عمده و خرده بویژه در حوزه‌های چرم و کفش، فرش، جواهرات، محصولات محلی نقش بسزایی در حیات شهری و منطق‌های و ملی ایفا می‌نماید. مطالعه این مجموعه بسیار پیچیده و چندبعدی نیاز

به مؤلفه‌هایی چندگان‌های دارد که عبارتند از: مؤلفه تاریخی، مؤلفه فرهنگی و اجتماعی، مؤلفه اقتصادی، مؤلفه کالبدی، مؤلفه عملکردی، مؤلفه زیست محیطی، مؤلفه منظر.

۴-۱-۲ مؤلفه تاریخی بازار تاریخی تبریز

مجموعه بازار تبریز یکی از بازارهای بزرگ تاریخی- با ۲۷ هکتار مساحت و ۵۷۶۰ متر طول راسته‌ها- و زیبای ایران و خاور میانه بشمار می‌رود. سبک معماری و آرایش مغازه‌ها، کثرت تیمچه‌ها، کاروانسراها، دالان‌ها، و راسته‌ها، انواع مشاغل و حرفه‌ها و وجود تعداد بسیاری مدرسه و مسجد که در کنارسرای‌های بازرگانی قرار گرفته‌اند؛ این بازار تاریخی را به نمون‌های عالی از یک مرکز مهم تجاری اسلامی و شرقی میدل ساخته است. از لحاظ قدمت تاریخی نیز بازار تبریز یکی از قدیمی‌ترین بازارهای ایران در دوره بعد از اسلام بشمار می‌آید. برطبق کتیبه و نوشته‌های تاریخی، تبریز که در مسیر کاروان‌های بزرگ آسیای دور و اروپا قرار داشته است در طی ادوار متوالی بازار داد و ستد و معامله ادویه مالزی، سنگ‌های قیمتی هندوستان، سیمان مالایا، شال‌های بافت کشمیر، فیروزه نیشابور، گلاب و عطر کاشان و شیراز، ابریشم گیلان، اسلحه گرجستان و شام و سایر کالاهای بازرگانی بوده

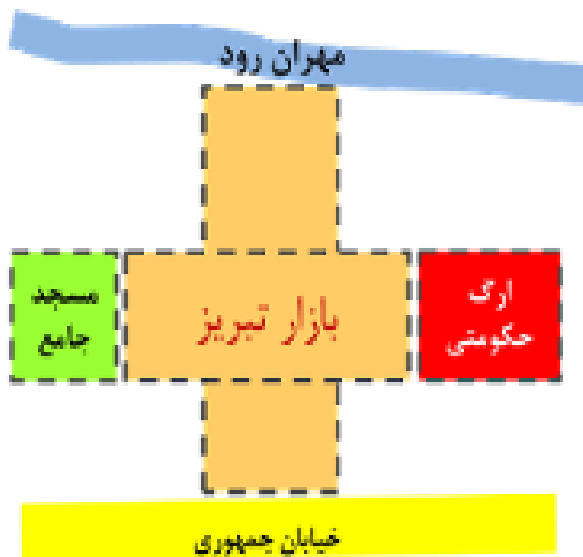

شکل ۳ مقایسه بازار تبریز با بازار سایر شهرهای ایران (ساختار، مساحت، طول و تنوع)

در کارگاه‌های آن بافته می‌شود. این شهر ۲۵۰ مسجد و سه بیمارستان و یک تفرجگاه مذهبی به نام عینالی و میدانی بسیار بزرگ دارد که هر شب در آن بساط شعبده بازی و بندبازی و مسخرگی و لودگی و کشتی گیری و جنگ حیوانات و خواندن شعر و داستان دایر است. وی هم همچنین اشاره کرده که در شرق تبریز قلعه عظیم مخروبه ای، به نام «قلعه رشیدیه»، وجود دارد [۱۰].

بازسازی پس از زلزله ۱۱۹۳ ه.ق توسط نجفقلی خان دنبلی و مشارکت مردم تبریز؛ قرار گرفتن بر سر چهارراه جاده ابریشم و گذر روزانه صدها کاروان از قاره‌های مختلف جهان (رونق بازرگانی)؛ بازدید جهانگردان مختلف از بازار تبریز و تمجید از شکوه و رونق آن (ابن بطوطه، مارکوپولو، یاقوت حموی، شاردن، فلاندن، کلاویخو، حمدا... مستوفی و ...); حدود ۵'۵۰۰ باب حجره، مغازه و فروشگاه، ۴۰ گونه شغل، ۳۵ باب سرا، ۲۵ باب تیمچه، ۲۰ باب مسجد، ۲۰ باب راسته و راسته‌بازار، ۱۱ باب دالان و ۹ باب مدرسه دینی.

بازار تبریز از شمال به مهران‌رود (قوری‌چای) که توسط پل‌بازارهایی به آن طرف رود امتداد یافته است. ۲- از سمت شرق به ارگ حکومتی عالی‌قاپو (مجموعه کاخ‌های ولی‌عهدنشین) که در حال حاضر محل اداره‌های دارایی، فرمانداری و استانداری است. ۳- از سمت غرب به مسجد جامع تبریز و راسته کوچه؛ ۴- از سمت جنوب به خیابان جمهوری (از خیابان‌کشی‌های رضاخانی)؛ قبلاً بازار در این محدوده امتداد داشته که توسط این خیابان قطع گردیده و فقط راسته شیشه‌گرخانه در آن سوی خیابان به صورت مجزا وجود دارد.

شکل ۴ محدوده بازار تبریز و عوامل محدود کننده آن

است. پارچه‌های گران بها و مرغوب و فرش‌های عالی و ابریشمی نیز از صادرات مهم تبریز محسوب می‌شده و این شهر مرکز مبادله پارچه‌های ابریشمی چین به اروپا و اجناس کشورهای اروپایی به خاور دور بودهاست [۱۰].

ابن بطوطه سیاح معروف مراکشی در سال ۷۳۱ از بازار این شهر چنین یاد کرده‌است: (از دروازه بغداد به شهر تبریز وارد شدیم و به بازار بزرگی که بازار غازان نامیده می‌شود رسیدیم و آن از بهترین بازارهایی بود که من در همه شهرهای دنیا دیده‌ام، هریک از اصناف و پیشه‌وران در این بازار محل مخصوصی دارند و من به بازار جواهریان که رفتم بس که از انواع جواهرات دیدم چشم خیره گشت). بافت اصلی بازار تبریز از دو راسته سرپوشیده شمالی جنوبی و شرقی غربی تشکیل شده است، عرض بازارها بین چهار تا پنج متر و ارتفاع سقف راسته‌ها نیز پنج تا شش متر است که در مقایسه با سقف بازارهای نواحی مرکزی و گرمسیر بسیار کوتاه‌تر است. راسته‌های اصلی توسط راسته‌های فرعی و کوتاه‌تر باهم ارتباط دارند و در فضاهای بین آن‌ها نیز سراها، کاروانسراها و تیمچه‌های متعددی ایجاد شده است. تقاطع راسته‌ها در سه راهی‌ها و چهار سوها نیز با طاق‌های گنبدی پوشیده شده که زیبایی خاصی به چهارسوها و متعدد بازار تبریز بخشیده است.

بازار تبریز مانند سایر بازارهای ایران به بخش‌ها و راسته‌های خاص اصناف معین تقسیم و به نام آن‌ها معروف شده است. مهم‌ترین این راسته‌ها عبارتند از: بازار امیر راسته، راسته قدیم، بازار سراجان، بازار شیشه‌گر خانه، بازار کفشان، بازار صفی، بازار صادقیه، بازار کلاهدوزان، بازار پنبه فروشان، بازار دباغ خانه، بازار قند فروشان، قیزبستی^۱ بازار، بازار مسگران. تیمچه‌های معروف بازار تبریز نیز تیمچه امیر (به نام بانی آن محمد خان امیر نظام زنگنه از وابستگان عباس میرزا نایب السلطنه) تیمچه حاج شیخ و تیمچه مظفریه است که خود این تیمچه‌ها از کانون‌های مهم فرهنگی و اجتماعی شهر تبریز به شمار می‌آیند.

شاردن که در ۱۰۸۴ ش/ ۱۶۷۳ م تبریز را دیده، ضمن توصیف وضع جغرافیایی شهر، نوشته است که جمعیت این شهر حدود ۵۵۰،۰۰۰ تن است. حکومت تبریز نخستین مقام را در ایران دارد و حکمران آنجا را «بیگلربیگی» می‌نامند و سه هزار سرباز سوار، تحت امر اوست. شهر نظم هندسی ندارد، دارای نُه محل، و پانزده هزار دکان در بازارهاست. قیصریه، بزرگترین بازار آن، در حدود ۸۵۰ ش به فرمان اوزون حسن ساخته شده و دارای سیصد کاروانسراست که در بعضی از آن‌ها سیصد نفر می‌توانند سکونت کنند. عالیترین دستارهای ایرانی در این شهر تهیه می‌شود و سالیانه شش هزار عدل ابریشم

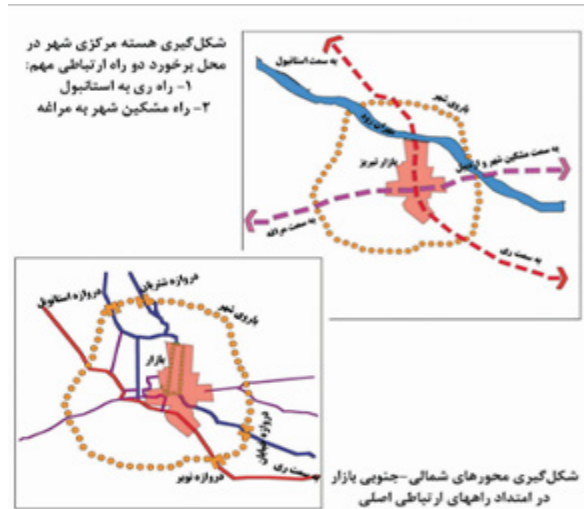
۱. قیزبستی به زبان ترکی آذری (به معنی امر به دختری بس کن) است که داستان‌های بومی راجع به این وجه تسمیه است.

۲-۱-۵ مؤلفه اقتصادی بازار تاریخی تبریز

جاده ابریشم یا راه ابریشم شبکه راه‌های به هم پیوسته‌های با هدف بازرگانی در آسیا بود که خاور و باختر و جنوب آسیا را به هم و به شمال آفریقا و خاور اروپا پیوند می‌داد. نخستین بار در دوران هخامنشی‌ها بود که به اهمیت راه پی بردند. آن‌ها با ایجاد راه شاهی که از بابل شروع و با گذر از منطقه زاگرس و سرزمین ماد به ری و سپس به بلخ می‌رسید راهی نو در جهان افکندند. این راه از شهرستان توان هوانگ در چین به ولایت کانسو می‌آمد و از آن جا داخل ترکستان شرقی امروزی می‌شد و از درون آسیای مرکزی می‌گذشت و از راه بیش‌بالیغ و آلمالیغ و اترار به سمرقند و بخارا می‌رسید. در بخارا قسمت اصلی آن از راه مرو، سرخس، نیشابور، گرگان به ری می‌آمد و از ری به قزوین و زنجان و تبریز و ایروان می‌رفت و از ایروان به ترابوزان یا به یکی از بندرهای شام پایان می‌گرفت. قسمت فرعی این راه از سمرقند به خوارزم و از خوارزم به سرای و هشترخان و از آن جا به کنار رودخانه «دن» و بندرهای دریای آرژان می‌یافت. مهم‌ترین کالایی که از ایران می‌گذشت، ابریشم بود، اما چون ایرانیان مقدار بسیاری از ابریشم خام چین را که وارد می‌کردند، به خود تخصیص می‌دادند می‌توانستند فرآورده‌های خویش را به هر بهایی که بخواهند، به کشورهای باختر زمین بفروشند. ترکان به تحریک اتباع سعیدی خود کوشش‌ها کردند، تا از خسرو انوشیروان اجازه گذر دادن ابریشم خود را از خاک ایران به دست بیاورند اما نتیجه نبخشید.

شکل ۷ نقشه جاده ابریشم و موقعیت شهر تبریز در ارتباط بین ایران و اروپا [۱۱].

شکل ۵ شکل‌گیری بازار تبریز بر اساس رابطه بین راه‌ها، دروازه‌ها و بازرگانی (راست) ساختار بازار و دروازه‌های تبریز (چپ)

شکل ۶ عوامل مؤثر بر شکل‌گیری شبکه بازار تبریز

شکل ۸ تجارت عمده و دادوستد فراشهری در بازار تبریز

شکل ۱۰ نمودهای فرهنگی و اجتماعی بازار تبریز

از تهران بود و در جریان انقلاب مشروطیت نیز پیشرو جریان آزادیخواهی مشروطه خواهان بود.

۲-۱-۶ مؤلفه عملکردی بازار تاریخی تبریز

کلاویخو در آغاز قرن نهم (۱۴۰۳/۸۰۵) از قادس در اسپانیا به راه افتاد و پس از گذشتن از شهرهای رم و رودس از راه دریایی، به خشکی رسید و قسطنطنیه و تبریز و سلطانیه (پنج ماه توقف) و ری و جاجرم و بلخ را پشت سر گذاشت و پس از پانزده ماه وارد سمرقند پایتخت هولاکو شد او در بازار تبریز بیش از هر کالای دیگری پارچه‌های ابریشمی و تافته و ابریشم خام دید و در سلطانیه انواع ابریشم ایرانی، از جمله ابریشم شماخی شیروان و تافته شیراز، نظرش را جلب کرد که از گیلان و شیروان و ایالات اطراف شیراز به این شهر حمل می‌شد. بازرگانان ایران و جنووا و ونیز به آنجا می‌آمدند و کالاهای ابریشمی از آنجا به دمشق و دیگر قسمت‌های سوریه و ترکیه و کُفه (در کریمه) صادر می‌شد (همان، ص ۱۶۸). او همچنین از کارخانه ابریشم سمرقند، که پرند زیتونی و زربفت و کرپ و تافته و غیره تولید می‌کرد و نیز از بازار سمرقند که مملو از پرنیان بسیار مرغوب و عالی و مخصوصاً حریر چینی بوده سخن گفته است [۱۱].

در دوره قاجاریه شهر تبریز به عنوان دومین شهر ایران پس

۱-اهمیت کالا از نظر آوازه ملی و بین‌المللی (تولید بومی)

* جرم و کفش تبریز، فرش و قالیهای دستبافت تبریز، شربنی جات تبریز (بهترین و بزرگترین فضاها مختص تجارت کفش و فرش)

شکل ۹ عوامل مؤثر بر نحوه استقرار فعالیت‌ها در بازار تبریز

ایفای نقش می‌کند. بازار اصلی شهر معمولا در امتداد مهم ترین راه‌های شهر شروع شده و تا مرکز شهر امتداد می‌یابد. موقعیت و جایگاه شهری بازار و فضاها و مراکز مهم شهر در امتداد آن و هم چنین نقش و منزلت بازاریان در زندگی شهری باعث می‌شد که بازار صرفا در حد یک فضای اقتصادی باقی نماند، بلکه تبدیل به فضایی برای بسیاری از فعالیت‌های اجتماعی شود. از جمله: مکانی برای برگزاری مراسم عزاداری و جشن‌های ملی و مذهبی، ضمن اینکه فضای مطلوب داخلی و سرپوشیده آن این امکان را فراهم می‌کرد که به مکانی برای تفریح و گذران اوقات فراغت تبدیل شود. بازار به مفهوم حقیقی اش: مجموع‌های از دکان‌هایی است که توسط یک فضای سرپوشیده به یکدیگر وصل می‌شوند. و به مفهوم مجازی اش: گسترهای گوناگون از معانی را در بر می‌گیرد: از اعتبار تا قدرت، از شایستگی تا رونق، از آراستن تا زد و خورد کردن و خود جلوه دادن در شهرهای قدیم ایران.

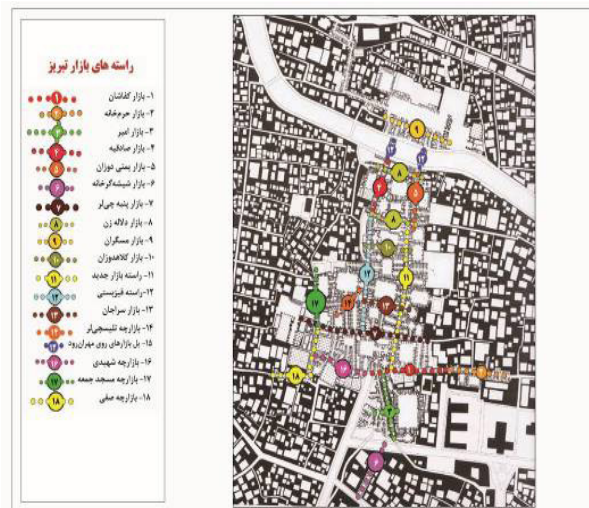
- بازار مهم ترین محور ارتباطی شهر به شمار می‌رفت.

- اکثر فعالیت‌ها و رفت و آمدها در سطح شهر در مجموعه بازار اتفاق می‌افتاد.

- بازار مهم ترین کانال ارتباطی بین شهروندان بود که علاوه بر مبادله کالا و سرمایه، بیشترین حجم اطلاعات اخبار نیز در آن مبادله می‌شد و یا توسط حکومت به اطلاع مردم می‌رسید. بازار مهم ترین عنصر شکل دهنده شهر، چه در فضایی سیاسی- اقتصادی و چه در فضایی اجتماعی- فرهنگی و چه اقتصادی- مذهبی بود و نتیجه خواسته‌ها و اهداف آن نیز بر چهره و اندام کالبدی شهر واقعیت می‌بخشید. در تعیین محل استقرار فعالیت‌های بازار عوامل متعددی مؤثر بودند که به مهم ترین عوامل مؤثر اشاره می‌شود: ۱- میزان جذابیت کالا برای شهر و نندان ۲- ارزش کالا و امنیت لازم ۳- متجانس بودن فعالیت‌ها

بازار تبریز از قرن‌های نخستین اسلامی، از شهری خاص برخوردار بوده و برای پاسخگویی به فعالیت‌های تجاری، منطقه وسیعی از شهر را در بر می‌گرفت. بازار تبریز از قرن چهارم هجری قمری در منابع مختلف آمده است. پس می‌توان گفت که از عمر بازارهای مسقف تبریز حداقل هزار سال می‌گذرد. از اظهار نظرات چنین بر می‌آید که بازار تبریز ضمن داشتن فعالیت‌های مذهبی اجتماعی (تیمچه مظفری) از ثبات و پایداری و رونق اقتصادی شایان توجه‌های در دوران متمادی برخوردار بوده است.

بازار به موازات رشد شهرها، کالبد فیزیکی خود را گسترش داده و گاه خود به تنهایی باعث رشد یا افول شهرها نیز شده است. چرا که حیات شهر به اقتصاد آن و اقتصاد شهر وابسته

شکل ۱۱ الگوی راسته‌های بازار تاریخی تبریز (ماخذ: نگارنده)

۲-۱-۶ مؤلفه فرهنگی و اجتماعی بازار تاریخی تبریز

سرمایه اجتماعی را بایستی مجموع‌های از منابع واقعی یا بالقوه‌های دانست که در نتیجه شبکه‌های اجتماعی در بستر روابط نهادی شده به وجود می‌آید. این منابع می‌تواند امکان بهبود زندگی شهری و افزایش رضایت مندی شهروندی را به همراه داشته باشند. در این میان سرمایه اجتماعی را محوری اساسی در توسعه پایدار انسانی می‌دانند که در قالب شبکه‌های اجتماعی، هنجارها و ارزش‌های مشترک اجتماعی، اعتماد و قابلیت ناشی از آن، امکان گسترش می‌یابد. سرمایه اجتماعی بیان گر مجموعه فعالیت‌هایی نهادینه و پایدار و مستمر است که به طور مستقیم و غیره مستقیم موجب بهبود رونق اقتصادی می‌شود. عنصر بازار تنها وجه مشخصه یا خصیصه اصلی و بهترین معیار اصالت شهرهای شرقی اسلامی است. با مقایسه بازار و سایر فضاهای مشابه در دیگر کشورها، می‌توان گفت که اساس شکل گیری میدان‌های شهرهای ایتالیا، فرانسه و... مبتنی بر مقابله با قصر حکومتی و در هر حال برای مشارکت در تصمیم گیری عمومی و به خاطر وزنه اقتصادیش بوده است. و در "هیروبا" هسته حیاتی شهر ژاپنی، شکل گیری در پناه مراجع مذهبی بوده است. اما بازارهای ایرانی، گویای گردهم آیی همه عوامل تعیین کننده می‌باشند.

در حقیقت، جمع آوری مراکز اقتصادی، اجتماعی، مذهبی و مراکز اصلی فرهنگی شهر در زیر چتری به نام بازار پدیده‌ای است منحصر به ایران. بازار در شهرهای قدیمی ایران هیچگاه از پیش به صورت کامل طرح نمی‌شده و آماده پذیرفتن انعطاف‌های زیادی در زمینه فضایی و کاربردی بوده است. بازار یکی از عینی ترین نموده‌های معماری و شهرسازی سنتی ایران است که به عنوان ستون فقرات و قلب تپنده شهر،

شکل ۱۳ استفاده از توده‌ها و پوشش‌های گیاهی در سراهای سرباز بازار تبریز (سرای امیر)

شکل ۱۴ راسته‌های سرپوشیده به عنوان مسیری با آسایش اقلیمی در سرمای شدید شهر تبریز

داشته‌اند.

- مسجد جامع ارتباط ویژه‌ای با مجموعه بازار برقرار نموده است.
- عملکرد مساجد با مدارس علمیه، کتابخانه‌ها آمیخته و پایگاه برگزاری مراسمات در اعیاد و عزاداری‌ها دارند.
- خودکفایی بازار از لحاظ امکانات فرهنگی و مذهبی با وجود مساجد متعدد
- پراکنش مسجدها در بازار تبریز، اغلب در لبه‌های بیرونی بازار، برای دسترسی محلات اطراف می‌باشد.
- نامگذاری اغلب مساجد بر اساس بانیان آن‌ها، امامان جماعت بوده است.
- پلان مساجد اغلب پلانی مستطیلی و ستوندار (ستون‌های سنگی) و آجرهای قرمز می‌باشد.
- تعداد زیاد مساجد در بازار تبریز، نشان از اهمیت ابعاد مذهبی و فرهنگی در هویت این مجموعه دارد.
- بکارگیری طاق‌های کلیل، کلمبو ۴ و ۲ بخشی در سقف

به بازار بوده است. چنین فضائی با ریشه ایرانی در تمام ادوار تاریخی حیات خود، نشانگر درجه پیشرفت هر شهر از لحاظ اقتصادی، اجتماعی، مذهبی- فرهنگی و معماری- شهرسازی تا همین اواخر بوده است. نقش و کارکرد تجاری بازار برای تولید و توزیع محصولات و انجام معاملات است. بازار یک سیستم مناسب اجتماعی و اقتصادی بوده که از نظر شهرسازی نیز مقامی بسزا دارد. قرار گرفتن پیشه‌وران و تجار ایران در یک سیستم صنفی و جای گرفتن آن‌ها نزدیک به هم و در یک راسته بازار برای عرضه کالای مشابه، باعث گردیده تا هر صنف و رسته، بازار خاصی را برای عرضه کالاهای مشابه خود برگزینند و خریدار را برای مقایسه و انتخاب کالا برای خرید با فضای آزادی روبرو کنند. بازار با داشتن ساختمان‌هایی نظیر مساجد، زیارتگاه‌ها، مدارس علمیه، مسافرخانه‌ها، حمام‌ها و باشگاه‌های ورزشی که در گذشته احداث شده‌اند، بازار بستر و مکان وجود و توسعه سرمایه‌های اجتماعی است که به مثابه یک پیکر جامع و کامل عمل می‌کند.

- اغلب مساجد بازار تبریز در دوره قاجاری احداث شده‌اند.
- برخی از مساجد مانند عملکرد حکومتی (مسجد حسن پادشاه)

تجارت با تاجران روس خبر داده‌است. ارامنه داد و ستد بسیاری با اروپاییان داشتند؛ به‌گون‌های که ارامنه گرجستان برای نخستین‌بار کالاهای انگلیسی را از استانبول خریداری کرده و وارد مناطق شمالی ایران کردند [۱۲].

هسته مرکزی شهر تبریز در داخل یک چهارضلعی قرار گرفته و بازار تبریز در مرکز این چهارضلعی واقع شده‌است. این بازار از سمت شرق به عالی‌قاپو (مجموعه کاخ‌های ولی‌عهدنشین) و از سمت غرب به مسجد جامع محدود شده و از سمت شمال، بخش‌هایی از شمال رودخانه مهران‌رود را شامل می‌شود و این دو بخش به وسیله پل‌های چوبی که در امتداد راسته‌بازار قرار دارند، به هم متصل می‌شوند. نخستین نقشه از بازار تبریز در سال ۱۳۲۷ هجری، در بخشی از نقشه دارالسلطنه تبریز و به دست اسدالله خان مراغ‌های ترسیم شده‌است. نقشه این بازار در بخش شمال شرقی نقشه مذکور رسم شده و اکثر جای‌های مهم آن نظیر تیمچه‌ها و کاروانسراها در این نقشه نام‌گذاری شده‌اند [۱۲].

جکسن از سیاحانی که در دوره قاجار از تبریز دیدن کرده است، چنین می‌گوید: بازار سقف دارد و هر قسمت آن بوسیله معبر باریک درازی از قسمت دیگرش جدا می‌شود و در دو طرف آن دکان‌ها و شاه‌نشین‌ها ساخت‌هاند ... خریداران اخل دکان‌ها نمی‌شوند بلکه در حین عبور از معبر تنگ و باریک بازار با فروشندگان به معامله کردن می‌پردازند [۶].

بازار تبریز یک شبکه ارتباطی متشکل از تعدادی راسته‌های موازی و متقاطع است که دو راسته اصلی‌تر آن عبارت از دو راسته شمالی-جنوبی است که به‌طور تقریب و با اندکی اعوجاج و جابه‌جایی، با یکدیگر موازی هستند. تعدادی راسته عمود بر این دو راسته نیز وجود دارد که مهمترین آن، مسیر و امتداد بازار حرمخانه، بازار کفاشان و بازار مسچی است. دکان‌ها در کنار راسته‌های اصلی و فرعی قرار دارند و فضاهای واقع در پشت آن‌ها به کاروانسراها و تیمچه‌ها اختصاص یافته است. راسته‌بازار جزء یکی از بزرگ‌ترین بازارچه‌های بازار تبریز است. تیمچه‌ها و سراهای متعددی در این بازار وجود دارد که محل عرضه بسیاری از اقلام مورد نیاز مردم است و از این حیث به بازار ملی نیز شهرت دارد. «تیمچه حاج تقی»، «تیمچه حاج شیخ»، «تیمچه حاج صفرعلی»، «تیمچه حاج محمدقلی»، «تیمچه‌های دودری»، «دالان خان»، «سرای حاج محمدقلی»، «سرای درعباسی»، «سرای دودری»، «سرای شیخ کاظم»، «سرای کچه‌چی‌لی»، «سرای گرچیلر (چورچلر)»، «سرای میرزا مهدی»، «سرای میانه حاج سید حسین»، «سرای میرزا جلیل» و «سرای نوبی حاج سید حسین» از مهم‌ترین تیمچه‌ها و سراهای راسته‌بازار محسوب می‌شوند [۱۳].

مساجد، تزیینات کاربردی و مقرنس‌ها، کاشی‌کاری و ...

۲-۱-۷ مؤلفه زیست محیطی بازار تاریخی تبریز

شهر تبریز در یک منطقه کوهستانی و قله مرتفعی همچون سه‌پند که بر سرمای این شهر تأثیر چشمگیری دارند قرار گرفته است. طولانی بودن فصول سرد، دشواری و سختی حضور در فضاهای عمومی و باز بر کالبد این شهر از مقیاس کلان تا خرد مشهود می‌باشد. فشردگی شهر و محله‌ها، فشردگی ساختمان‌ها، سرپوشیده نمودن بسیاری از فضاهای عمومی مانند بازار تبریز نمون‌های بارز در این راستا می‌باشد. راسته‌ها، سراه‌ها، تیمچه‌های سرپوشیده بازار تبریز، زندگی و حضور طولانی مدت در اقلیم سخت تبریز ممکن می‌ساخته است. فعالیت‌های امدو شد، خرید و فروش، عبادت و ... نمون‌های از فعالیت‌های جاری در تمامی فصول می‌باشد.

شکل ۱۵ مؤلفه‌های طبیعی و زیست‌محیطی بازار تبریز

۲-۱-۸ مؤلفه فضایی و کالبدی بازار تاریخی تبریز

تبریز پس از سده سیزدهم میلادی، پایگاه اصلی تجارت اروپا با مناطق شمالی ایران به‌شمار می‌رفت؛ به‌گون‌های که در سال ۱۲۵۶ خورشیدی، این شهر ۲۵ تا ۳۳ درصد از کل مرادوات تجاری کشور را عهده‌دار بود و از این حیث برتر از تهران محسوب می‌شد. هم‌چنین تا سال ۱۲۸۵ خورشیدی، تبریز مرکز اصلی تجارت ایران با آسیای میانه شناخته می‌شد. اروپاییان آینه، انواع پارچه‌های ابریشمی، مخملی و نخی، پنبه، چلوار، چیت موصلی، شکر، شیشه، فلز، قند و سایر محصولات ماشینی را وارد تبریز می‌کردند. بازاریان تبریزی نیز ابریشم و مقداری ابریشم ماشینی، اسلحه، تنباکو، خشکبار، رنگ، شال، مازو و موم به بازرگانان اروپایی می‌فروختند. البته همواره این داد و ستدها به نفع اروپاییان تمام می‌شد. پیش‌تر یکی از ارکان‌های اصلی و اساسی بازار تبریز، ارامنه بودند؛ به‌طوری که یکی از گردشگران فرانسوی از جایگاه ویژه و ممتاز مغازه‌های آن‌ها در این بازار در

با کاروانسرای کوچک بوده اس اما در دوره معاصر به کاروانسراها یا سراها کوچک و سرپوشیده، تیمچه می‌گویند. خصوصیت سرپوشیده بودن آن‌ها، فضای مناسبی برای عرضه کالاهای گرانبها مانند فرش، دور از آسیب باد و باران و آفتاب پدید می‌آورد. به همین سبب فضای تیمچه‌ها غالباً نسبت به کاروانسراها از لحاظ اقتصادی گران‌تر بوده و برای عرضه اجناس ارزان‌قیمت از آن‌ها استفاده نمی‌کردند. در دوره قاجاریه طرح‌های متنوعی از ترکیب تیمچه و کاروانسرا پدید آمد و نمونه‌های متعددی از چنین فضاهایی ساخته شد. سرا و تیمچه امیر در تبریز و تیمچه حاج رضا در قزوین از این نمون‌هاند. در بسیاری از این ترکیب‌ها، فضای تیمچه به عنوان بخشی از ورودی سرا نیز مورد بهره‌برداری قرار می‌گرفت [۱۴].

تیمچه‌ها که فضاهایی سرپوشیده‌اند غالباً شکلی خطی، مانند یک مستطیل باریک و کشیده دارند و سقف بسیاری از آن‌ها توسط طاق و کاربندی ساخته و تزیین شده است. برخی از تیمچه‌ها بین دو راسته اصلی یا دو راسته فرعی قرار گرفت‌هاند و به این ترتیب دو فضا مسیر دسترسی دارند. ترکیب جالب و نسبتاً منسجمی متشکل از یک کاروانسرا و یک تیمچه نیز در بازار دیده می‌شود، مانند تیمچه و سرای امیر، تیمچه و سرای میرزا شفیق [۶].

□ اغلب تیمچه‌های بازار تبریز در دوره قاجاری احداث شده‌اند.

□ هر کدام از تیمچه‌ها عملکرد تخصصی و عرضه کالای خاصی را بر عهده دارند (تیمچه مظفریه: فرش، تیمچه صفرعلی: پارچه و منسوجات، تیمچه امیر: طلا و جواهرات، تیمچه خرازی‌ها: منسوجات و پارچه و ...)

□ تیمچه با گشایش فضایی، محل تجمعات و برگزاری مراسمات مذهبی و اجتماعی نیز هستند.

□ پلان تیمچه‌ها متنوع است: مستطیلی، مربع، دایره، ترکیبی از اشکال هندسی)

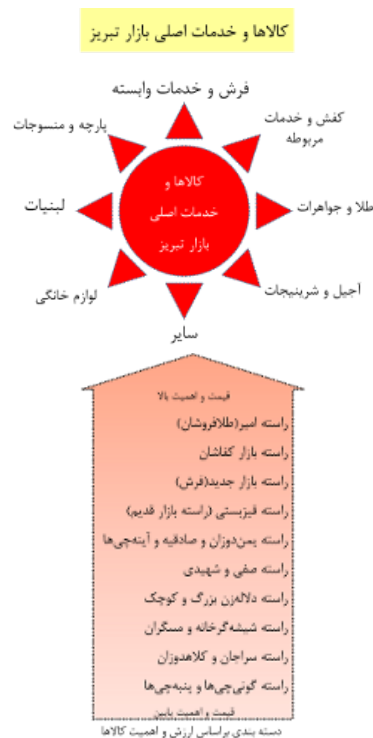
□ تیمچه‌ها در بطن رسته‌بازارها و در محل‌های امن‌تری ایجاد شده‌اند (بدلیل وجود کالاهای گران‌قیمت)

□ پراکنش مسجدها در بازار تبریز، اغلب در لبه‌های بیرونی بازار، برای دسترسی محلات اطراف می‌باشد.

□ نامگذاری اغلب تیمچه‌ها بر اساس بنیان آن‌ها و کالاهای مورد عرضه بوده است.

□ پلان مساجد اغلب پلانی مستطیلی و ستوندار (ستون‌های سنگی) و آجرهای قرمز می‌باشد.

□ بکارگیری طاق‌های کلیل، کلمبو ۴ و ۲ بخشی در سقف تیمچه‌ها، تزیینات کاربندی و ...

شکل ۱۶ الف-کالاها و خدمات اصلی بازار تبریز ب- مقایسه قیمت و درجه اهمیت کالاها

• راسته‌های بازار تبریز، مسیرهای تجاری تخصصی، چندمنظوره (اجتماعی، فرهنگی، زیست‌محیطی، آیینی) است.

• حضور و رابطه فعال مردم و مراجعین (تردد، خرید و فروش، تماشا، مکت، عبادت، گفتگو، آسایش از برف و بارش)

• تناسب و مقیاس انسانی حجره‌ها و راسته‌ها (تناسب ارتفاع به عرض: ۲ به ۱) نسبت به بازارهای دیگر که مقیاسی حکومتی دارند.

• تنوع در عرض دهانه‌ها، تنوع اندازه دهانه‌ها بر اساس مالکیت‌ها

• رابطه منطقی راسته‌ها با یکدیگر (تجانس عملکردی)

• ارتباط راسته‌ها با یکدیگر و نیز امکان دسترسی به فضای باز (سرا) و فضای گشاده (تیمچه) و فضای فرهنگی (مسجد)

• سرزندگی اجتماعی و اقتصادی در طول راسته‌ها، هویت منحصر بفرد هر راسته با عملکرد مربوطه (راسته پنبه‌چی‌لر، راسته کلاه‌دوزان، راسته طلافروشان، راسته آینه‌چی‌لر، راسته گونی‌چی‌لر، راسته مسگران، راسته شیشه‌گران و ...) که هر کدام با بکارگیری بوها، رنگ‌ها، صداها و تناسبات خاص هویتی ویژه را بوجود آورده‌اند.

۹-۱-۲ تیمچه‌های بازار تبریز

واژه "تیم" به معنی کاروانسرا بوده است، چنانکه ناصر خسرو در سفرنامه خود از این واژه استفاده کرده است و تیمچه به معنی تیم کوچک

شکل ۱۲ نقشه موقعیت و محدوده مساجد بازار تبریز

جدول ۳ بررسی پل بازارهای تبریز از ابعاد مختلف طراحی شهری

ابعاد پل بازار	توضیح	تصویر / کروکی
ضرورت وجودی	وجود رودخانه مهران رود (قوری چای)، نیاز به ارتباط طرفین رودخانه، تداوم تجارت	
عملکرد	عبور از عرض روخانه، تردد، تجاری متنوع (فرش، خرده فروشی و ...)	
منظر شهری	گنبدهایی که از بیرون در دید و نظاره مردم قرار دارند	
فرم	گنبدهای بیرونی و طاق و قوس‌های داخلی	
طول	عرض رودخانه	

۱-۱-۱۰ سراهای بازار تبریز

- سراها، نقاط عطف بازار، گشوده با آسمان، لکه‌های سبز و آسایش اقلیمی
- ارتباط سراها با پهنه‌ها، خیابان‌ها، تیمچه‌ها، راسته‌ها و سایر فضاهای بازار حائز اهمیت است.
- استفاده از مصالح چوبی در سقف‌ها، ستون‌ها، بازشوها،

- اغلب سراهای بازار تبریز در دوره قاجاری و در مسیر دروازه‌ها و با امکان بارگیری و باراندازی کاروان بازرگانان احداث شده‌اند.
- سراها، فضاهای سرباز و با پراکنش متعادل در کل بازار، به عنوان مفرهایی امن در زلزله و بحران‌ها محسوب می‌باشند.

شکل ۱۸ عناصر و مناظر شاخص منظر بیرونی بازار تبریز: گنبدها، مناره‌ها، ورودی‌ها، مصالح بدنه بیرونی، پوشش گیاهی

شکل ۱۸ تحلیل منظر بیرونی بازار تبریز

شکل ۱۹ تحلیل منظر داخلی بازار تبریز

آجرهای قرمز رنگ و کفسازی آجری و سنگفرش.

□ پلان سراها متنوع، اغلب مستطیلی، ابعاد متناسب، الگوی باغ ایرانی (چهار باغ در چهار گوشه سرا و حوضی در وسط)

□ نامگذاری اغلب سراها بر اساس بانیان، تاجران معروف و مؤثر بر سراها بوده است.

□ عملکرد تخصصی هر سرا در نگهداری و عرضه تخصصی کالاها و خدمات مربوطه

□ پل بازارهای تبریز بر روی رودخانه مهران رود

۱-۱۱ مؤلفه منظر بازار تاریخی تبریز

بازار تبریز که بدلیل اقلیمی و فرهنگی مجموعه‌های درون‌گراست، دارای مناظر بسیار اصیل و هویت‌مند و زیبایی در راسته‌ها، سراها، تیمچه‌ها و دالان‌ها و مساجد است [۱۵، ۱۶]. در کالبد این مناظر اغلب با آجر قرمز ساخته شده است و این رنگ به عنوان یکی از نمودهای هویتی مکتب معماری تبریز می‌باشد. در این مناظر حجره‌های مملو از کالا، فعالیت‌های بازرگانی و داد و ستد عمده و خرده بسیار چشمگیر است، اما در مناسبت‌های خاص همین فضاها منازری از عزاداری محرم، نذر و احسان و جشن را به نمایش می‌گذارد. آسمانه تیمچه‌ها و چهارسوق‌ها و مساجد با کاربردی‌های زیبا، مناظر جذاب دیگری را به نمایش می‌گذارد و سراها نیز با درختان و طبیعت انبوه خود مناظر طبیعی را عرضه می‌نماید. این مجموعه در بخشی با عنوان پل بازار از بیرون نیز منازری از گنبدها و بدنه بیرونی را ارائه می‌کند که حائز اهمیت است. پل بازارها ارتباط بین طرفین رودخانه را در تداوم بازار به بافت شمالی شهر ممکن ساخته است

شکل ۱۷ رنگ‌های شاخص در کالبد بازار تبریز

مکتب تبریز، مکتبی جغرافیایی (وابسته به مکان، جامعه، فرهنگ و محیط زیست) می باشد. در طراحی شهری، مکتب تبریز می تواند عوامل و مؤلفه های زیر را داشته باشد:

شکل ۲۱ عوامل و مؤلفه های مکتب تبریز در طراحی شهری

References

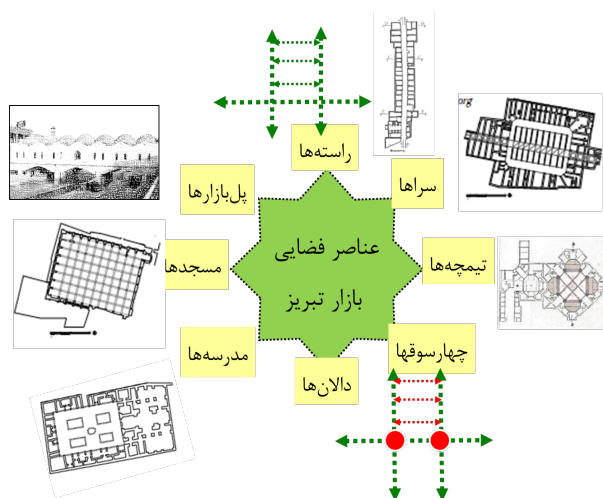
- Safamanesh, K. (2000). Sharh va tafsir kharitate shahr-e Tabriz dar hal-e enqelab be tarikh-e Ramadan 1326 Q. (September 1908). Asar, 32-31.
- Pakzad, J. (2011). Tarikh-e shahr va shahrneshini dar Iran az aghaz ta doran-e Qajar. Armaneshahr Publications.
- Behnam, I. (1969). Maktab-e dovvom honar-e naghashi-ye Iran dar Tabriz. Honar va Mardom, 13-10, 88.
- Mashkoo, M. J. (1970). Nazari be tarikh-e Azerbaijan va asar-e bastani va jam'iyat-shenasi-ye an. National Heritage Society Publications.
- Clavijo, R. (1965). Safarnegar-e Clavijo (M. Rajabnia, Trans.). Tehran.
- Sultan-zadeh, H. (2010). Tabriz kheshti-e estavar dar memari-ye Iran. Tehran: Office of Cultural Research Publications.
- Esmaeili-Sangari, H., & Omrani, B. (2008). Tarikh va memari-ye bazar-e Tabriz. Tabriz: Setoudeh Publications.
- Daneshnameh-ye Jahane Islam. (1993). Haref-e B, jazve-ye sevom. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance Printing and Publishing Organization.
- Momeni, M. (2002). Tabriz dar Daneshnameh-ye Jahane Islam (Vol. 6). Islamic Encyclopedia Foundation.
- Khamaachi, B. (1996). Bazar-e Tabriz dar gozar-e zaman: barresi-ye tarikh, eqtesadi, siyasi,

جدول ۴ بررسی عناصر منظر بیرونی و داخلی بازار تبریز

عناصر منظر بیرونی بازار در دوره کنونی	عناصر منظر داخلی بازار در دوره کنونی
گنبد تیمچه ها	طاق و گنبد های راسته ها و چارسوق ها و سراهای بازار (طاقهای ۴ و ۲ بخشی، کلیل و کلمبو، هوزنهای سقفی و ...)
گنبد و مناره مسجدهای بازار	عناصری همچون بازشوها، کرکره ها، پنجره ها، دربها، ستونها و ... (از جنس چوب، فلز سنگ و ...)
منظر سبز و باز سراه	فعالیتها و رفتارهای تجاری، اجتماعی، فرهنگی (خرید و فروش، تولید، رفت و آمد، مکث، تماشا، حمل و نقل کالا و ...)
روردی راسته بازارها	کاربرها، کالاها و اجناس (فرش، کفش، لوازم خانگی و ...)
پل بازارها	مصالح بومی (بویژه آجر قرمز رنگ در جداره حجره ها، راسته ها و تیمچه ها)
مصالح بومی (بویژه آجر قرمز رنگ)	کفسازی (از جنس آسفالت، آجر، سنگ)

۳. نتیجه گیری

مطالعه بازار تبریز می تواند هویت مکتب تبریز را ارائه نماید. بازار تبریز بر اساس سرمایه اجتماعی، پایه اقتصادی (متکی بر عبور جاده ابرایشیم)، اقلیم سرد تبریز، ابعاد سیاسی (پایتختی تبریز در زمان ایلخانان، ولیعهدنشینی تبریز در دوره قاجاریه) متکی است. سرمایه اجتماعی بازار تبریز در بازسازی بازار پس از زمین لرزه های متعدد بویژه زمین لرزه ۱۱۹۳ ه. ق قابل ملاحظه است. عملکرد چندبعدی بازار بویژه تیمچه ها در مناسبت ها و ایام خاص از نکات قابل توجه بازار تبریز است. آوازه ملی و بین المللی بازار تبریز در صنعت چرم، کفش، فرش و شربنی جات، قوت خاصی به حیات این مجموعه می بخشد. مقیاس انسانی فضاهای بازار بویژه راسته ها از دیگر ابعاد هویتی بازار تبریز است. پل بازارها با عملکرد تجاری و پل عبوری از عرض رودخانه از دیگر نکات شاخص مکتب تبریز می باشد. تعدد مشاغل و صنوف بازار تبریز، مساحت ۲۷ هکتاری و طول راسته های ۵۷۶۰ متر و ۵۵۰۰ حجره و ۳۴ مسجد این مجموعه را به بازاری زنده و بزرگترین بازار سرپوشیده جهان تبدیل نموده است.

شکل ۲۰ عناصر فضایی بازار تبریز

- Fourth Edition.
15. Organization of Cultural Heritage of East Azerbaijan. (2010). Asnad-e sabbt-e jahani bazar-e Tabriz, baraye eraye be Sazeman-e beynolmelali-ye Yunesco (shakhe-ye farhangi Sazeman-e Melli).
16. Iranian Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization, EXECUTIVE SUMMARY, TABRIZ, HISTORICAL BAZAAR COMPLEX, UNESCO, World Heritage Convention, Nomination of Properties for Inclusion on, The World Heritage List, Tehran 2009 <http://www.encyclopaediaislamica.com/madkhal2>
- ejtemai bazar-e Tabriz.
11. Motakef, F. (1994). Rah ha-ye asli va fori-e Jadeh-ye Abrisham. In Majmou'e maqalat-e dovomin ejlas-e beynolmelali-ye Jadeh-ye Abrisham. Tehran.
12. Momeni, M. (2001). Tabriz, shahrestan va shahr dar ostan-e Azerbaijan Sharghi. Daneshnameh-ye Islam, Islamic Fiqh Encyclopedia Institute, 3222, 7.
13. Joghrafia-ye Niru-haye Mosallah. (2001). Dar farhange joghrafiyai shahrestan-e Tabriz. Tehran: Joghrafia-ye Niru-haye Mosallah, First Edition.
14. Sultan-zadeh, H. (2007). Bazaar-haye Irani. Tehran: Office of Cultural Studies Publications,